

BİR HAFIZA MEKÂNI OLARAK MÜDERRİS AHMED SELAHADDİN BEY'İN CENAZE TÖRENİ VE HAKKINDA YAZILANLAR

Bahri ATA*

Giriş

Bu makalenin amacı; 20 Ocak 1920'de, 42 yaşında vefat eden devletler hukuku müderrisi Ahmed Selahaddin Bey'in cenaze töreni ve onun hakkında yazılanları, dönemin birinci ve ikinci elden kaynakları ışığı altında, Fransız tarihçi Pierre Nora'nın "hafıza mekânı" (Les Lieux de Mémoire) kavramı çerçevesinde incelemektir.

Tiyatro oyunu ve hikâye yazarı oğlu Haldun Taner'in (1915-1986) *Ölürse Ten Ölür, Canlar Ölesi Değil* (1978) adlı kitabında babasına dair yazdığı yazı, baba özlemi duyan bir evladın babasına dair yazabileceği en güzel yazı örneklerinden biridir¹. Ahmed Selahaddin Bey'in öğrencisi, meslektaşı ve daha sonra İstanbul Üniversitesi Rektörü (1934-1943) olan M. Cemil Bilsel de yazılarıyla onun hatırasını canlı tuttu. Seha L. Meray'ın 1976'da yayımladığı *Lozan'ın Bir Öncüsü Prof. Ahmet Selahattin Bey, 1878-1920* adlı kitabı, onun yazılarıyla Osmanlı Türkçesi bilmeyen genç neslin tanışmasına çok büyük hizmet etmiştir². Özellikle Seha L. Meray, adı geçen kitapta onun *Hukukî ve Siyasî Tettebbular* (1339/1923) yazılarını günümüz Türkçesine aktarmakla yetinmemiş, dönemin gazetelerindeki bazı yazılarını ve daha sonra yazılan yazıları "Anışlar" başlığı altında toplamıştır. *Hukukî ve Siyasî Tettebbular* (1339/1923) adlı eser, Matbaa-i Âmire müdürü ve kayınpederi İsmail Hamit Bey tarafından bastırılmıştır. Meray, 1945'te *Hukuk Dünyası* dergisinin anısına armağan edilen sayısındaki yazıları da bu kitaba dahil etmiştir³.

Pek çok kaynakta isminin Ahmed Salâhaddin, Ahmet Salâhattin, Ahmet Selâhattin şeklinde farklı farklı yazılması kafa karışıklığına neden olmaktadır. Bu yazıda oğlu Haldun Taner'in transkripsiyonunu esas alarak metinde Ahmed Selahaddin şeklinde yazmayı tercih ettim. Ancak alıntılarda ve kaynakçada araştırmacılar ismi nasıl verdiyse, o şekilde verdim. Şimdi Ahmed Selahaddin Bey'in hayatı ve eserlerini kısaca ele alalım.

Ahmed Selahaddin Bey Kimdir?

1878'de (H.1296) Dersaadet'te doğdu. Asiye Hanım ile Erkan-ı Harbiye Miralayı İbrahim Muhiddin Bey'in oğludur. Ailesi Hasırcıbaşızade olarak bilinir. İbtidai ve rüşdi derslerinden sonra Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'nin (Mek. Nu. 89) idadi ve âli sınıfında mürettip dersleri tahsil edip, 17 Aralık 1895 (H. 30 Cemaziyilahir 1313) tarihli Âlâ dereceden (10 üzerinden 8) İdadi, 14 Temmuz 1900'de (R.1 Temmuz 1316 tarihli) Karib-i Âlâ (10 üzerinden 7) ile Âli şehadetnamelerini almıştır⁴. Fransızca tekellüm ve kitabet eylemekte ve Rumca'ya aşina idi. 31 Ekim 1900'de (H. 7

* Prof. Dr. Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi ABD Ankara/Türkiye, bahriata@gazi.edu.tr. Orcid: 0000-0002-2214-0560

¹ Haldun Taner, "Güneş Ufuktan Daha Doğmadan", *Ölürse Ten Ölür, Canlar Ölesi Değil*, 5. basım, Ankara 2012, s. 95-103.

² Seha L., Meray, *Lozan'ın Bir Öncüsü Prof. Ahmet Selahattin Bey, 1878-1920*, Ankara 1976, s.101. Tarık Zafer Tunaya'ya göre bu eserle, 7 cilt ve 2270 sayfa tutan Lozan antlaşması belge ve tutanaklarını yayımlayan ve konferans günlerini adeta yaşamış Seha Meray, "Lozan Öncüsü" dediği Ahmed Selahaddin üzerindeki unutulma perdesini de yırtıp atmıştır. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, "Meray'ın Son Dersi" *Medeniyetin Bekleme Odasında* içinde, İstanbul, 1989, s. 124.

³ "Lozan'ın Bir Öncüsü" yazısı için ayrıca bkz. Seha L. Meray, *Su Başlarını Devler Tutmuş, Denemeler Söyleşiler*, 2. Basım, Ankara 1977, s.145-151.

⁴ Mehmet Süme, *Mütareke Döneminde Manda ve Himaye Karşısı Bir Aydın: Ahmet Selahattin Bey'in Hayatı ve Fikirleri (1878-1920)*, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1 (2), (2001), s. 172.

Recep 1318) 400 kuruş maaşla Dersaadet Reji İdaresi Muhafıza kalemine tayin kılındı, 18 Haziran 1902'de (H. 11 Rebiyülevvel 1320) maaşı 500 kuruşa iblağ edildi⁵. Trablusgarp Reji Nezareti Başkatipliğine atanmakla birlikte 7 Ağustos 1907'de bu görevden istifa etti⁶. Aynı yıl Ziraat Bankası Piyango kalemi katipliğine ve daha sonra Düyûn-ı Umumiye İdaresi Âşar ve Gümrük Resmi Munzamı Müsevvidliğine atandı⁷. Eylül 1909'dan itibaren Rüsumat Müdür-i Umumisi Sırrı Bey'in uhdesinde olan iki saatlik Hukuk-u Düvel görevini vekâleten yürüttü⁸. 13 Nisan 1910'da Darülfünun Hukuk-u Düvel muallimliğine 600 kuruş maaş ile asaleten atandı⁹. Sınıf arkadaşı Sâtı Bey'in 1909 yılı Mayıs ayında Dârülmuallimîn'e müdür olarak atanmasından sonra, Ekim 1909'da Dârülmuallimîn-i Aliye'de ilm-i Hukuk, usûl-i tercüme, Tarih-i Osmanî dersleri muallimliğine başladı. 1913'te Darülfünun Hukuk Fakültesi müdürlüğüne getirildi¹⁰. Seza Hacer Hanım ile evlendi. Ahmed Selahaddin, 1917'de Maarif Nazırı Ahmet Şükrü tarafından ünlü matematikçi Salih Zeki'nin müsteşarlık görevinden alınmasını protesto etmek amacıyla müdürlük görevinden istifa etmiş olabilir¹¹. Dr. Nâzım'ın maarif nazırlığı sırasında 28 Ağustos 1918'de Maarif Nezareti Tedrisat-ı Âliye Umum Müdürlüğüne (Yükseköğretim Genel Müdürlüğü) tayin edildi¹². Baltacıoğlu'na göre "Selahaddin Bey aydın, çok çalışkan sempatik ve herkesin sevdiği biriydi"¹³. Baltacıoğlu, Selahaddin Bey'in umum müdürlüğü döneminde Ziya Gökalp'e karşı bilinçsiz bir antipati beslediğini, bugün bile onu anlamayanlar gibi anlamadığını ve elinden gelse, Ziya Gökalp'i Darülfünun'un kapısından dışarı atacağını iddia etmektedir¹⁴. 29 Kasım 1918'de Millî Talim ve Terbiye Derneği binasında Esat Işık Paşa'nın başkanlığında Kuva-yı Milliye'yi tevhid etmek için İstanbul'daki umum heyet, cemiyet ve fırkaların iki temsilcisinden Millî Kongre oluşturuldu¹⁵. Bu kongrenin program komisyonuna seçildi¹⁶. Şubat 1919'da Harbiye Nezaretinin Erkan-ı Harbiye Mektebinde vazife teklifini vakti olmadığı için kabul etmedi¹⁷.

Ali Kemal, Maarif nazırı olduğu zaman (Mart-Mayıs 1919) Ahmet Selahattin bu görevden istifa etti¹⁸. İzmir'in işgali üzerine 19 Mayıs 1919'da Türk Ocaklı gençler Fatih Parkı'nda yapılacak miting için davetiye bastırdılar¹⁹. Fatih Mitingi'nde Ahmed Selahaddin; Halide Edip (Adivar), Hüseyin Ragıp (Baydur), Tahsin Fazıl ve Meliha Hanım ile birlikte ateşli hitabelerde bulunanlardan biridir²⁰. İngiliz uçaklarının alçaktan uçuş yaptığı, 75-80.000 kişinin toplandığı alanda Ahmed Selahaddin, Osmanlı Devleti'nin Kasım 1914'te Harb-i Umumi'ye dahil olduğunu, yalnız bu

⁵ BOA, DH.SAİDd.0011300027. s.51-52, H. 22.Şevval.1320 (M. 22 Ocak 1903).

⁶ Uluğ, İĞDEMİR, A. Selâhattin Bey, *Belleten*, 38 (149), (1974), s. 123.

⁷ Anonim, "Ahmet Salâhattin Bey (1872-1921), *İnönü Ansiklopedisi*, I, Ankara 1946, s. 269.

⁸ BOA, MF.MKT., 1150/57, H. 02.03.1328 (M. 14 Mart 1910).

⁹ BOA, MF.MKT., 0115000058.001, H. 02.04.1328 (M. 13 Nisan 1910).

¹⁰ Uluğ İğdemir, a.g.m. s. 123. ve Ömer Faruk Şerifoğlu, "Ahmed Salahaddin Bey", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1999, s. 159.

¹¹ Ali Çankaya'nın bu konuda verdiği bilgilere eleştirel yaklaşılmalıdır. Bknz. Mücellitoğlu Ali ÇANKAYA, "Müderis Ahmed Salâhattin" *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, Ankara 1968-1969 s. 838.

¹² BOA, MF.MKT., 1235/68, R. 28.08.1328 (M. 28 Ağustos 1910).

¹³ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım*, Yay. Haz. Ali Baltacıoğlu, İstanbul 1998, s. 212.

¹⁴ Baltacıoğlu, a.g.e, s. 209.

¹⁵ H. Kadırcan Keskinbora, Esat Işık Bilimde, Siyasette, Milli Mücadelede Bir Işık, İstanbul 201, s. 207-208.ve ayrıca Fahri Özteke, "Vatan yahut Darülfünun (1918-1923)", *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirme -III* (Ed.) Ayşe Çatalcalı Ceylan ve Gözde Sunal, Ankara 2021. s. 79.

¹⁶ Mücellitoğlu Ali Çankaya, a.g.e., s. 838.

¹⁷ BOA, MF.ALY., 128/102, H. 17.Ca.1337 (M. 18 Şubat 1919).

¹⁸ Baltacıoğlu, a.g.e., s. 212.

¹⁹ Mehmet Şahingöz, *İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1986 s.74-75.

²⁰ Kemal Arıburnu, *Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri* 2. basım, Ankara 1975, s.15-16.

hakikatin savaşın başlamasında Türk milletinin hiçbir hissesinin olmadığını gösterdiğini söyledi. Konuşmasını “Yaşasın milletimiz, Yaşasın Padişahımız” diyerek bitirdi²¹.

Ahmed Selahaddin, 26 Mayıs 1919'da toplanan ve yaklaşık 130 kişiden oluşan Saltanat Şûrası'na Darülfünun'u temsilen katılan 15 kişi arasında yer aldı²². Sultan Vahidettin, kısa bir konuşma ile Şûra'yı açtıktan sonra Şûra'dan ayrıldı ve Şûra'nın başkanlığını da Sadrazam Damat Ferit'e devretti. Burada Ahmet Rıza, Saltanat Şûrası'nın daha büyük bir Millî Meclis şeklinde devam etmesini istemiş, Ahmed Selahaddin de bu görüşe katılmıştır²³. Baltacıoğlu'na göre Sadrazam Damat Ferit'in nutkundan sonra toplantıya damgasını vuran Hukuk Fakültesi müderrisi Yusuf Ziya (Özer)'nin sözleridir²⁴. Hukukçu Sıddık Sami Onar'dan naklen Ahmed Selahaddin'in Saltanat Şûrası'nda “Artık Şûra-yı Saltanat toplamanın zamanı çoktan geçmiştir. Artık devir şûra-ı millet toplama devridir” sözünü ettiği ve padişahın aşırı öfkelenildiği ileri sürülmektedir²⁵. Rıza Tevfik, İstanbul Barosu adına katılan üç kişiden biri olan Celâleddin Arif'in konuşmasında; “Darülfünun mümessillerinden Selahaddin Bey'in teklifine Baro'da iştirak ediyor, bu surette toplanacak şûrâ-yı millet kararını mutâ olur” dediğine tanıklık etmiştir.²⁶ Atatürk de *Nutuk* da Saltanat Şûrası'na katılan genel heyetin milli istiklalin muhafazasını ve millet mukadderatını bir şûrâ-yı millîye bıraktığını, yalnız hükümetin istinad eylediği İtilaf ve Hürriyet Fırkası namına Reisi (Miralay) Sadık Bey'in İngiltere'nin himayesini teklif ettiğini belirtmektedir²⁷.

Ahmed Selahaddin'in 27 Mayıs 1919 sonrası *Vakit* gazetesinde yazdığı seri yazılarla Şûra'da kısa sürede söyleyemediği görüşlerini daha ayrıntılı şekilde yazdığı ileri sürülebilir. O, İngiliz himayesini ya da Amerikan mandasını isteyenlere karşı tam bağımsızlığı savundu. Burada himaye ya da vekâlet (manda) altına giren bir devletin bağımsızlığını yitireceğini, hâkimiyet hakkının bölünme kabul etmediğini, Çanakkale'yi savunanların bu zillate layık olmadığını belirtmektedir²⁸. Ahmed Selahaddin'in 4 Haziran 1919 tarihli *Vakit* gazetesindeki “Akd-ı Sulha Ehliyet ve Meclis-i Millî” adlı yazısında Millî Meclis'i toplama işinin hükümetçe esas olarak kabul edildiği ve uygulamaya konulması için yasal bir yol arandığı belirtilmişti²⁹.

24 Eylül 1919'da irade-i seniye ile ikinci kez Tedrisat-ı Âliye umum müdürlüğüne tayin edildi³⁰. 16 Aralık 1919'da *Yenigün* gazetesine mebus aday olarak verdiği mülakatta manda karşısında kendi verdiği kapsam ve anlam çerçevesinde yabancı ülkelerin yardımı (müzaheret) hakkındaki görüşlerini açıkladı³¹. Buradaki görüşler, General Harbord'a verilen Mustafa Kemal imzalı ve 24 Eylül 1919 tarihli muhtıra'daki görüşlere çok benzemektedir. Millî Kongre'nin 16 kişilik İstanbul mebusları aday listesinde yer aldı³². 18 Aralık 1919 (R.18 Kanun-u evvel 1335) tarihli intihabat mazbatasına göre Darülfünun konferans salonunda hazır bulunan müntehip-i sanilerin verdiği 359 oy ile İstanbul mebusluğuna seçilen 11 kişinin arasında yer aldı. Bu 11 kişi arasında Zeytinburnu fabrikası ustabaşlarından Numan Efendi de vardı. Eski Dersim Mebusu Lütfi

²¹ Mehmet Şahingöz, a.g.t., s. 76-77.

²² Fahri Özteke, a.g.y., s. 81.

²³ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, cilt 1, İstanbul 1992, s. 325.

²⁴ İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, a.g.e., s. 238-239.

²⁵ İğdemir, a.g.m., s. 125; Meray, a.g.e., s. 82 ve Taner, a.g.y., s.101.

²⁶ Haluk Selvi, *Büyük Millet Meclis'inde Celâleddin Arif Bey (1875-1930)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1994, s. 19.

²⁷ Mustafa Kemal ATATÜRK, *Nutuk*, 10. baskı, İstanbul 2020, s. 29.

²⁸ Ahmet Selahaddin, “Himaye ve Vekâlet Cereyanları” *Vakit*, 31 Mayıs 1335 (1919).

²⁹ Ahmed Selahaddin, “Akd-i Sulha Ehliyet ve Meclis-i Millî” *Vakit*, 4 Mayıs 1335 (1919); Meray, a.g.e., s. 72.

³⁰ BOA, MF.MKT., 01239.00091.001, H. 28.12.1337 (M. 24 Eylül 1919).

³¹ Anonim, “Selahaddin Bey Milletvekili Olursa” *Yenigün*, 16 Aralık 1335 (1919)

³² AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Son Meşrutiyet (1919-1920)*, cilt 2, İstanbul 1992, s. 177.

Fikri Bey ise seçilenleri İttihatçılıkla itham ederek, ertesi gün mebusluktan istifa etti³³. İstanbul Vilayeti Meclis idare kaleminin düzenlediği mazbata 5 Ocak 1920 (R. 5 Kanun-u sani 1336) tarihlidir. Mustafa Kemal Paşa, Heyet-i Temsiliye namına 7 Ocak 1920 tarihli telgraf ile mebus seçilmesini tebrik etti³⁴. Ahmed Selahaddin, Felâh-ı Vatan grubunun dokuz kişilik idari heyeti içinde yer aldı³⁵. Hukukçu yazar H. Adnan Önelçin (1919-1987), Felâh-ı Vatan deyiminin padişahın meclisi açış nutkunda geçtiğine dikkat çekmektedir³⁶. Bu grup, 28 Ocak 1920’de Mustafa Kemal Paşa’nın hazırladığı metne esasen dayalı olarak Misâk-i Millî’nin kabul edilmesini sağladı. Dönemin basınında Felâh-ı Vatan grubunun 7 Şubat 1920’de Meclis-i Mebusan’da toplanarak grup ile hükümet arasında izlenecek harekât tarzını görüştüğü haberi vardır³⁷. Bu da Ahmed Selahaddin Bey’in vefatından 18 gün sonraya denk gelmektedir. Atatürk, *Nutuk* adlı eserinde Meclis-i Mebusan’da kendilerinin de üye oldukları Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adıyla bir grup kurmadıkları ve Meclis-i Mebusan reisliğine kendisini aday göstermedikleri için eleştirmekte, Felâh-ı Vatan ismini de kızgınlıkla “fellâh” diye alaya almaktadır³⁸.

Ahmed Selahaddin Bey’in eserleri şöyle listelenebilir; *Hukûk-ı Umûmiyye-i Düvel (Paul Fauchill ve Henry Bonfils’in Eserinin Tercümesi) 1325 (1909), Berlin Kongresi’nin Diploması Tarihine Bir Nazar (1327/1911), Tettebbuat-ı Siyâsiyye (Tercüme), 1327 (1911), Külliyyat-ı Hukuk ve Siyaset 1327 (1911), Avrupa Diploması Tarihi (Debidour’dan tercüme) 1327 (1911), Medeniyet Yalanları (Max Nordau’dan tercüme) 1328 (1912), Mülâhhas Hukuk-i Umumîyye-i Beyn’ed-Düvel, 1331 (1915), Makedonya Meselesi ve Balkan Harb-i Ahîri (1331-1915), Hukuk-i Beyn’d-düvelin Mukaddemat-ı Nazariyesi ve Safahat-ı Tekamüliyesi 1337-1338 (1921-1922), 2 cilt, Hukuk-u Amme, 1336 (1920), Hukukî ve Siyasî Tettebbular (1339/1923) (Vefatından sonra basıldı).*

Pierre Nora’nın “Hafıza Mekânları” Kavramı ve Ahmed Selahaddin Bey’in Cenaze Töreni

Ulusal hafızanın hızla kaybolup gittiğini gören Fransız tarihçi Pierre Nora (D.17 Kasım 1931), Fransız milleti için hafıza mekânlarının sayımına girişti. Ona göre İngilizlerin geleneği, Fransızların da hafızası vardır³⁹. Nora’ya göre hafıza özellikle bazı mekânlarda ortaya çıkıyordu⁴⁰. Nora’ya göre hafıza mekânları şunlardır; kuşaklar, önemli kişiler ve onların cenaze törenleri, önemli tarihi günler, anıtsal binalar, tarihi olaylar, anıtlar, kitaplar ve ansiklopediler, savaşlar, bayramlar, müzeler, güzel sanatlar nesneleri, anma programları, amblem ve semboller vb. Görüldüğü gibi Nora, bazı somut nesneleri de hafıza mekânı olarak önermektedir. Hafıza mekânlarının tarihyazımsal, etnografik, psikolojik, siyasi ve edebi boyutu vardır⁴¹. Nora, hafıza mekânını şöyle kavramsallaştırmaktadır; “Herhangi bir toplulukta, insanların iradesiyle ya da zamanla, ortak hafıza malına eklenerek, simgesel öge haline getirilen maddî ya da fikrî düzeydeki her anlamlı birim”⁴².

³³ Tan Baykal, Hülya Baykal ve Mustafa Özbey, 1919 Seçimlerinin Türk Basınındaki Yansımaları, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7 (2), s. 227-228.

³⁴ Uluğ İğdemir, a.g.m., s. 124.

³⁵ Sabahattin Özel ve Işıl Çakan Hacıbrahimoğlu, *Osmanlı’dan Milli Mücadele’ye Seçilmiş Mülakatlar*, İstanbul 2010, s. 171; Akşin, a.g.e., Cilt II, s. 325.

³⁶ Akşin, a.g.e., Cilt II, s. 318.

³⁷ Sabahattin Özel ve Işıl Çakan, a.g.e., s. 172.

³⁸ Mustafa Kemal ATATÜRK, *Nutuk*, 10. baskı, İstanbul 2020, s. 320-321. ve Akşin, a.g.e. Cilt II, s. 325.

³⁹ Pierre Nora, *Hafıza Mekânları* (çev. Mehmet Emin Özcan), Ankara 2006 s.9.

⁴⁰ Nora, a.g.e., s. 180.

⁴¹ Nora, a.g.e., s. 10; Hilal Mert, *Sosyal Bilgiler Derslerinde Yeni Bir Bakış “Hafıza Mekânları”*, Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2020, s. 27.

⁴² Nora, a.g.e., s. 171.

Osmanlı Devleti'nde cülûs, cuma selamlığı, elçi kabulü, bayram, cenaze, kılıç kuşanma, mevlid, sünnet, sefere çıkış, huzur dersleri gibi pek çok tören var. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Türkiye'de millî varlığı devam ettirme konusunda özellikle törenlerin önemini kavramış olan ve Tarih-i Osmani Encümeni üyesi olan Ziya Bey, "İhtifalci Ziya" olarak nam salmıştır. Bu faaliyet, mesela Osmanlı devletinin gerçekten ne zaman kurulduğu ile ilgili bilimsel polemiklerin yaşanmasına yol açmıştır. Tarihçi Emin Âli Çavlı'nın Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile ilgili görüşleri bu çerçevede değerlendirilebilir.

Osmanlı arşivinde yaptığım araştırmalar sonucunda bulduğum belgeler, dönemin basını ve daha sonra hakkında yazılanlar, Müderris Ahmed Selahaddin Bey ve onun cenaze töreninin icrasını bu kategoride değerlendirebileceğimizi göstermektedir. Nora'ya göre tarihçi için önemli olan mekânın tespit edilmesi değil, mekâna ait olan hafızanın açıklanmasıdır⁴³. İşte bu çalışmada bu hafızayı açıklamaya çalışacağım.

12 Ocak 1920'de Osmanlı Meclis-i Meb'ûsan'ı açıldı. 13 Ocak 1920'de İstanbul Sultanahmet'te son büyük miting yapıldı. Ahmed Selahaddin Bey, 20 Ocak 1920'de göğüs ağrısı (anjin dö puatrin) nedeniyle vefat etti. Bu sırada Darülfünun Hukuk Medresesi Hukuk-i Umumiye-i Düvel Müderrisi, meclis-i müderrisin reisi ve İstanbul mebusu unvanlarını taşıyordu. Darülfünun Emaneti'nin, cenaze merasiminin icrası hakkında programı İstanbul basını ile paylaştığı anlaşılmaktadır⁴⁴. Maarif Nezareti, Evkaf-ı Hümayun Nezareti Celile-i Vekalet-i Canib-i Alisine yazılan yazıda "...mesbuk hidematı hasanesi ve İstanbul mebusluğunu ihraz etmiş erbab-ı şeref ve itibarandan bulunmasına mebni Fatih Camii Şerif Haziresine defni münasib görülmekte olduğundan bu bapta icap eden irade-i seniyye cenab-ı Padişahinin istihsali hususu..."⁴⁵ belirtilmektedir. Sultan Vahidettin'in, onun ölüm haberini duyduğunda "Çok hamiyetli, vatansever bir gençti" dediği ve "Fatih Külliyesi'ne ceddimin yanına defnedilsin" diye irade buyurduğu yazılmıştır⁴⁶. *Yeni Mülkiye Tarihi* yazarı Ali Çankaya, "Her şeye rağmen çok seven Sultan Vahiddettin" ifadesini özellikle eklemektedir⁴⁷. Aynı gün Ahmed Selahaddin Bey'in naaşının Fatih Camii Şerifi Haziresine defni için bir irade-i seniyye çıktığı anlaşılmaktadır. Maarif Nezareti, Topkapı Saray-ı Hümayunu Muhafızlığı Cânib-i Vâlâsına yazdığı bir yazıda "...Selahaddin Bey'in tabutu üzerine konulmak üzere Topkapı Sarayı Hümayununda mahfuz puşidelerden (örtü) bir âdetinin yarın için emaneten itasına müsaade..." istemektedir⁴⁸.

Tabutu, saat on buçuğa doğru istimbote ile Sirkeci'ye getirildi. Burada yükseköğretim öğrencilerince karşılanarak el üstünde kıyıya çıkarıldı. Polis birliği ve jandarma takımı son selam törenini yaptı. Tabutun karaya çıkarılmasından sonra "lailaheillah" sesleriyle Musiki Hümayun efendileri, Darüşşafaka öğrencileri yanlarında üçer adım jandarma erleri ve en arkada öğretim üyelerinden oluşan cenaze alayı yavaş yavaş Bâb-ı Âlî'den Divanyoluna çıktı. Cemil Bilsel, yazısında "Sema bile onun tabutuna birkaç teessür damlası akıtmıştı" demektedir⁴⁹. Demek ki o gün hafif yağmur da yağmıştı. Tabut, Kızılay genel merkezi ve Maarif Nezareti binası önünde bir süre durduruldu ve sonra Fatih'e götürüldü. Cenaze namazında Mecelle-i Ahkâm-i Adliye Müderrisi Şevket Efendi imamlık yaptı. Emniyet-i Umumiye birinci sınıf hulefasından Duâgû Hüseyin Hilmi

⁴³ Nora, a.g.e., s. 171.

⁴⁴ Tunç, a.g.m., s.130.

⁴⁵ BOA, MF.MKT., 01242.00007,008, R. 20.11.1337 (M. 20 Ocak 1920).

⁴⁶ Meray, a.g.e., s. 83.

⁴⁷ Mücellitoğlu Ali ÇANKAYA, a.g.e., s. 838.

⁴⁸ BOA, MF.MKT., 01242.00007,001, R. 20.11.1337 (M. 20 Ocak 1920).

⁴⁹ Mehmet Cemil (Bilsel), "Hazin Bir İhtifal: Ahmet Selahaddin Merhumun Seneyi Devriye ve Vefatı Münasebetiyle", *Tanin*, 25 Kanun-u sani 1924, sayı: 463, s. 3.

Efendi güzel bir dua okudu. Darülfünun idare hukuku profesörü Maarif eski müsteşarı Muslihiddin Adil (TAYLAN) Bey tarafından bir nutuk verildi. Hukuk fakültesinden öğrencileri Bahaeddin Nasuh Efendi ve Mülkiye son sınıf öğrencilerinden Haşim Cevdet (İŞCAN) ve Cevdet Bey konuştular. Törene Saltanat Veliahdı Abdülmecit Efendi adına yaverleri Ekrem Bey, Müşir Fuat Paşa, âyan ve eski mebuslardan pek çok kişi katıldı. Cenazesi Fatih Haziresine defnedildi⁵⁰. Fatih Camii Şerif Haziresi'nde Hoca İshak, Ahmet Mithat Efendi, Emrullah Efendi, Salih Zeki gibi ilim adamlarına kabir komşusu oldu. Mezarı, Salih Zeki'nin mezarının başucunda duvara yakındır⁵¹.

Kaynı Osman Fevzi, cezane törenine katılan dostlarına ve Darülfünun ailesine teşekkür etti. 8 Şubat 1921 tarihli yazıdan zevcesinin istidası üzerine müterakim maaşı da verilmiştir⁵².

Talebe-i Hukuk Cemiyeti tarafından 1924'e kadar her sene onun için mevlid okutulduğu, daha sonra kabrinde dua edildiği anlaşılmaktadır⁵³.

Tartışma ve Sonuç

Ahmed Selahaddin 1908'de okul arkadaşı Sâti Bey'in çıkardığı *Envâr-ı Ulûm* dergisinin V. sayısında (s.79-86) Alfred Fouille'nin (1903) *Avrupa Halklarının Psikolojik Taslağı (Esquisse Psychologique des Peuples Européens)* adlı kitaptan "İngilizler" (s.189-244) bölümünü "ırklar ve iklim" kısmının sonuna kadar Türkçeye çevirdi.

Ahmed Selahaddin'in, 1909'da *Mülkiye* dergisinde yayımladığı "Tarih Nasıl Yazılmalıdır?" yazısında Herbert Spencer'in (1861) *Zihin, Ahlak ve Beden Eğitimi* adlı kitabından tarih yazımı ve öğretimi ile ilgili geniş alıntılar yaptığı dikkati çekmektedir⁵⁴. Spencer, bu eserinde Tarih'in; kralların, saray entrikalarının, büyük adamların, savaşların ve askeri hareketlerin tarihi yerine, toplum/millet ve ilerlemenin tarihi olması gerektiğini ileri sürdü. Ahmed Selahaddin Bey'in bu yazısı, bu yıllarda millet realitesine ulaştırmanın ispatı niteliğindedir. Ahmed Selahaddin Bey'in, gerek hukuk fakültesinde muallim olması, gerekse zaferle sonuçlanan savaşlardan sonra bile diploması masalarında alınan yenilgilerden olsa gerek kültür tarihçiliği yerine devletler hukuku tarihçiliğine yöneldiği düşünülebilir.

1 Ocak 1920'de Hasan Mazhar Paşa'nın cenaze töreni de işgal İstanbul'unda Tıbbiyelilerin işgale karşı direnişinin bir sembolü haline gelmişti. İngiliz askerleri Tıbbiyelilerin; hocalarını omuzlarda Karacaahmet Mezarlığı'na kadar taşıma kararlığına karşı geri adım attılar⁵⁵. 19 gün sonra Ahmed Selahaddin'in vefatında Saray'ın ve ilgili kurumların çok daha hazırlıklı olduğu arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır. Padişah iradesiyle Ahmed Selahaddin'in cenazesi için Topkapı Sarayı Müzesi'nden puşide (örtü) çıkarılması, Fatih haziresine defnedilmesi ve cenaze töreninin İşgal kuvvetlerini protesto gösterisine dönüşmesi bu durumu göstermektedir.

Ölümünden birkaç gün sonra 28 Ocak 1920'de Meclisi-i Mebusan, Misak-ı Milli'yi kabul etti. Olaylar silsilesi, 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali ve 11 Nisan 1920'de Meclis-i Mebusan'ın kapatılması ile sonuçlandı. 23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi toplandı. Türk İstiklal Harbi sonrası, 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalandı. Lozan'a giden heyet

⁵⁰ BOA, BEO., 004672.350327.001, H. 12.05.1339 (M. 22 Ocak 1920).

⁵¹ Fatih Haziresi'nde mezarın yerini bulmama yardımcı olan Hocam Prof. Dr. Ali Birinci'ye teşekkürü borç bilirim. Mezar kitabesinde vefat tarihi 5 Ocak 1921 (R.5 Kanun-i sani 1337) yazmaktadır. Benzer hata Ziya Gökalp'in mezar taşında da vardı. Tarihçi Gotthard Jaschke'de bu duruma dikkat çekmiştir.

⁵² BOA, MF.ALY., 154/115, H. 29.Ca.1339 (M. 8 Şubat 1921).

⁵³ Mehmet Cemil (Bilsel), a.g.y., s. 3.

⁵⁴ Ahmed Salahattin, "Tarih Nasıl Yazılmalıdır?", çeviriyazısı Sezai Özataş ve Ahmet Tuna Sürenoğlu, *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, 4 (7), 133-155.

⁵⁵ Cihat Çınar Başekim, Hasan Mazhar Paşa: En Son Dersini, Cenaze Törenini Engellemek İsteyen İşgal Kuvvetlerine Verdi, *Lokman Hekim Dergisi*, 5(2), (2015), s. 86.

içinde Ahmed Selahaddin'in arkadaşı ve meslektaşı Muslihiddin Adil (TAYLAN) Bey de vardı. 20 Ocak 1924'te Ahmed Selahaddin'in mezarı başındaki anma töreninde tıbbiyeli bir genç, "Tıbbiye, Mazhar Paşa ile büyük bir üstadını kaybetti. Lakin Mazhar Paşa yerini dolduracak birçok güzide üstadlar yetiştirerek gitti. Salih Zeki ve Selahaddin beyleri kaybeden Fen ve Hukuk medreseleri bu teselliye malik değildirler" demiştir⁵⁶.

1945'te *Hukuk Dünyası* dergisi, onun anısına armağan çıkarmış ve ilk yazılar demeti ortaya çıkmıştır. 1974'te Uluğ İğdemir, *Belleten*'de "Ahmet Selahattin Bey" yazısını yazdı. 1976'da Seha L. Meray'in *Lozan'ın Bir Öncüsü Prof. Ahmet Selahattin Bey, 1878-1920* adlı çalışma ile anısını tazelemiştir. 2001'de Tunç, Mayıs 1919-Temmuz 1919 tarihleri arasında *Vakit* ve *Tarık* gazetelerinde yazdığı yazılardan hareketle himaye ve vekâlet (manda) karşısında istiklalci fikirlerinin hissi ifadelerden çok bilimsel ve hukuki esaslar çerçevesinde ifade edildiğinin altını çizmektedir⁵⁷. 2001'de Mehmet Süme de Ahmed Selahaddin Bey'i manda ve himaye karşıtı fikirleri açısından ele aldı. 4 Aralık 2016'da Cengiz Korucu'nun *Haldun Taner'in Gizli Kahramanı* başlıklı yazısı bir hafıza tazeleme yazısıdır. 2020'de Barış Ülker ve Vecdi Seviğ'in yazıları benzer bir etki yaptı.

Ahmed Selahaddin Bey, 1909'da *Mülkiye* dergisindeki yazısında Atinalı Solon ve Lidya Kralı Krezüs'un mutlu insan üzerine diyaloguna dikkat çekmekte idi⁵⁸. Plutark'ın da yazdığı üzere Lidya Kralı Krezüs "Mutlu adamlar arasında bizi hesaba katmıyor musun?" sorusuna karşılık, Atinalı Solon "Bilinmeyen bir gelecekte her insanı garip şeyler beklemektedir; ve hayatı talihli bir sona erdirilmiş olan kişinin mutlu olduğunu düşünüyoruz. Hâlâ hayatta olan ve talihin kaprislerine maruz kalmış bir adamı tebrik etmek, henüz yarışını tamamlamamış birini galip ilan etmek ve taçlandırmak gibidir, çünkü onun iyi talihi belirsizdir ve tersine dönebilir"⁵⁹ cevabını verdi. Cemil Bilsel, "Cenazesi çok az kimselere nasip olan alayla kaldırıldı. Bütün fikir adamları, bütün gençlik, İstanbul'un bütün ileri gelenleri parmaklar üzerinde götürülen cenazeyi gözyaşları ile takip ettiler"⁶⁰ diye yazmaktadır. Geçmişte ülkelerinin süsü, milli hazinesi olan bazı ilim adamları gerçekte olduğu gibi değil, bir hırsız gibi gömülmüşlerdi. Mesela Alman filozof Leibniz onlardan biridir⁶¹. Abdülhalim Memduh, Namık Kemal için Mersiyesi'nde "Vatan hoşnut senden hâzır ol, bezm-i mükâfâta" demektedir. Türk milletinin hafıza mekânı kabul edilebilecek Ahmed Selahaddin Bey'in cenaze töreni ise, Ahmed Selahaddin'in talihli sonuna işaret etmektedir.

Cemil Bilsel 1924'te *Tanin*'deki yazısı ile Ahmed Selahaddin Bey'in evladı olduğunu ve onu düşünmenin vatanın bir borcu olduğunu hatırlatmaktadır⁶². 1927'de Denizli mebusu Necip Ali Küçüka ve arkadaşları eşi Seza Hanım ve oğluna "Hidemat-ı vataniye tertibinden" maaş bağlanması için bir kanun teklifi vermiş ve bu kanunun kabulüyle maaş bağlanmıştır.⁶³

Türkiye Cumhuriyeti, Ahmed Selahaddin'in oğlu Haldun Taner'e de sahip çıktı. Haldun Taner, Galatasaray Lisesinde okuduktan sonra 1935 yılının Ekim ayında Heidelberg Üniversitesi Siyasal

⁵⁶ Mehmet Cemil (Bilsel), a.g.y., s. 3.

⁵⁷ Salih TUNÇ, "Mütareke Dönemi Aydınlarından Müderris Ahmet Selahattin Bey'in İstiklâlcî Fikirleri", *Askerî Tarih Bülteni*, 26 (50), (2001), s.125.

⁵⁸ Ahmed Salahattin, "Tarih Nasıl Yazılmalıdır?", çeviriyazı Sezai Öztaş ve Ahmet Tuna Sürenoğlu, *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, 4 (7), s. 139.

⁵⁹ Ahmed Salahattin, "Tarih Nasıl Yazılmalıdır?", *Mülkiye*, 2 (7), R. 1 Ağustos 1325 (M. 14 Ağustos 1909), 41-50. Ayrıca Solon ve Krezüs'ün diyalogunun aslı için bkz, Plutarch, *Plutarch's Lives*, trans. Aubrey Stewart and George Long, London, George Bell&Sons, (1894), s. 86.

⁶⁰ Cemil BİLSEL, Ahmet Selahattin Bey, *Hukuk Dünyası*, Ocak 1945.

⁶¹ Felix Marti Ibanez, *Felsefe Öyküleri*, Ankara 1998, s. 185.

⁶² Mehmet Cemil (Bilsel), a.g.y., s. 3.

⁶³ Tunç, a.g.m. s. 131.

Bilimler Fakültesinde öğrenime başladı. Haldun Taner tüberküloz hastalığı nedeniyle 1938'de Türkiye'ye döndü. Daha sonra bilindiği gibi babasının izinde tiyatro oyunları ve hikâyeleriyle Türk kültürüne çok önemli hizmetler verdi.

Enver Behnan Şapolyo'nun 1963'te liseler için hazırladığı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ders kitabında İstanbul mitingleri kısmında "Profesör Sâlahaddin'in" de hitabede bulunduğu özellikle belirtilmektedir⁶⁴. 1975'te Kemal Arıburnu ise *Millî Mücadelede İstanbul Mitingleri* kitabında "Selahaddin Bey'in" nutkuna yer vermekte, ancak hakkında bilgi edinemediğini yazmaktadır⁶⁵. Günümüzde de tarih ders kitaplarında "Müderres Ahmed Selahaddin" isminin yer almasına dikkat edilmelidir. Ahmed Selahaddin Bey, yaptıkları ile gençlere rol model olabilecek kişiler halkasına dâhildir.

Uluğ İğdemir bir tür olmuşa rağmen düşünme (conterfactual thinking) örneği göstererek onu "genç yaşta ölmeyerek Anadolu'ya geçmiş olsaydı, Atatürk'ün en değerli çalışma arkadaşlarından biri olurdu"⁶⁶ diye yazmaktadır. Meray'ın, onu Lozan'ın öncüsü olarak adlandırması son derece manidardır. Lozan Antlaşması'nın her yıl dönümünde Ahmed Selahaddin Bey'in şahsiyeti ve çalışmaları ele alınıp, hatırası da canlı tutulmalıdır.

Teşekkür Notu: Bu makaleyi yazarken, bazı belgelere ulaşma konusunda yardımlarını esirgemeyen kıymetli meslektaşlarım Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mehmet Ali DOMBAYCI ve AİBÜ Öğretim Üyesi Doç. Dr. Mehmet SÜME'ye teşekkürü bir borç bilirim. Metni ilk okuyup, değerli görüşlerini benimle paylaşan kıymetli öğrencim ve meslektaşım Fatih KILIÇ'a da çok teşekkür ederim.

Kaynakça

- AHMED SALAHATTİN, (Ter.), Hükümetler ve Milletler-İngilizler", *Envâr-ı Ulûm*, (5), R. 15 Teşrin-i sani 1324 (M. 28 Kasım 1908). 79-86.
-"Tarih Nasıl Yazılmalıdır?", *Mülkiye*, 2 (7), R. 1 Ağustos 1325 (M. 14 Ağustos 1909), 41-50.
-"Himaye ve Vekâlet Cereyanları" *Vakit*, 31 Mayıs 1335 (1919).
-, "Akd-i Sulha Ehliyet ve Meclis-i Millî" *Vakit*, 4 Mayıs 1335 (1919).
-, "Tarih Nasıl Yazılmalıdır?", çeviriyazı Sezai Öztaş ve Ahmet Tuna Sürenoğlu, *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, 4 (7), (2021), 133-155.
- AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, cilt 1, İstanbul 1992.
- AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Son Meşrutiyet (1919-1920)*, cilt 2, İstanbul 1992.
- ANONİM, "Selahaddin Bey Milletvekili Olursa" *Yenigün*, 16 Aralık 1335 (1919)
- ANONİM, "Ahmet Salâhattin Bey (1872-1921), İnönü Ansiklopedisi, I, Ankara 1946 s.269.
- ARIBURNU, Kemal, *Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri* 2. basım, Ankara 1975.
- ATA, Bahri, "Sosyal Bilgiler Öğretiminde Ölümardi [Nekroloji] Yazılarından (Vefat İlanları, Vefeyât [Obituary] Ve İhtisasat [Eulogy]) Yararlanma," *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar-I*, (Ed.) Prof. Dr. Refik Turan, Doç. Dr. Ali Murat Sünbül ve Dr. Hakan Akdağ, Ankara 2017.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, 10. baskı, İstanbul 2020.
- BALTACIOĞLU, İsmayıl Hakkı, *Hayatım*, Yay. Haz. Ali Baltacıoğlu, İstanbul 1998.
- BAŞEKİM, Cihat Çınar, Hasan Mazhar Paşa: En Son Dersini, Cenaze Törenini Engellemek İsteyen İşgal Kuvvetlerine Verdi, *Lokman Hekim Dergisi*, 5(2), (2015), 84-87.

⁶⁴ Enver Behnan Şapolyo, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, İstanbul 1963, s. 13.

⁶⁵ Arıburnu, a.g.e., s. 78.

⁶⁶ Uluğ İğdemir, a.g.m., s. 128

- BAYKAL, Tan, Hülya Baykal ve Mustafa Özbey, 1919 Seçimlerinin Türk Basınındaki Yansımaları, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 7 (2), 214-229.
- (BİLSEL), Mehmet Cemil, "Hazin Bir İhtifal: Ahmet Selahaddin Merhumun Seneyi Devriye ve Vefatı Münasebetiyle", *Tanin*, 25 Kanun-u sani 1924, sayı: 463, s. 3.
- BOA, MF.MKT., 1150/57, H. 02.03.1328 (M. 14 Mart 1910).
- BOA, DH.SAİDd.0011300027. s.51-52, H. 22.Şevval.1320 (M. 22 Ocak 1903).
- BOA, MF.MKT., 0115000058.001, H. 02.04.1328 (M. 13 Nisan 1910).
- BOA, MF.MKT., 1235/68, R. 28.08.1328 (M. 28 Ağustos 1910).
- BOA, MF.ALY., 128/102, H. 17.Ca.1337 (M. 18 Şubat 1919).
- BOA, MF.MKT., 01239.00091.001, H. 28.12.1337 (M. 24 Eylül 1919).
- BOA, MF.MKT., 01242.00007,008, R. 20.11.1337 (M. 20 Ocak 1920).
- BOA, MF.MKT., 01242.00007,001, R. 20.11.1337 (M. 20 Ocak 1920).
- BOA, BEO., 004672.350327.001, H. 12.05.1339 (M. 22 Ocak 1920).
- BOA, MF.ALY., 154/115, H. 29.Ca.1339 (M. 8 Şubat 1921).
- ÇANKAYA, Mücellitoğlu Ali, "Müderriş Ahmed Salâhattin" *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, Ankara 1968-1969 s. 837-849.
- İÇDEMİR, Uluğ, A. Selâhattin Bey, *Belleten*, 38 (149), (1974), 123-128.
- IBANEZ, Felix Marti, *Felsefe Öyküleri*, Ankara 1998.
- FOUILLÉE, Alfred, 'Le Peuple Anglais', *Esquisse Psychologique des Peuples Européens* içinde, Paris 1903 s.189-244.
- KESKİNBORA, H. Kadircan, Esat Işık Bilimde, Siyasette, Milli Mücadelede Bir Işık, İstanbul 2010.
- KORUCU, Cengiz, "Sanatatac Özel/Haldun Taner'in Gizli Kahramanı Ahmet Selâhaddin Bey", 4 Aralık 2016, web adresi: <http://www.sanatatak.com/view/sanatatak-ozel-haldun-tanerin-gizli-kahramani-ahmet-selahaddin-bey>.
- MERAY, Seha L., Lozan'ın Bir Öncüsü Prof. Ahmet Selahattin Bey, 1878-1920, Ankara 1976.
- MERAY, Seha L., Su Başlarını Devler Tutmuş, Denemeler Söyleşiler, 2. Basım, Ankara 1977.
- MERT, Hilal, Sosyal Bilgiler Derslerinde Yeni Bir Bakış "Hafıza Mekânları" Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2020.
- NORA, Pierre *Hafıza Mekânları* (çev. Mehmet Emin Özcan), Ankara 2006.
- ONAR, Sıddık Sami, "Ahmet Salâhattin", *Hukuk Dünyası*, S. 4-5, (1945), s. 126-127.
- ÖZTEKE, Fahri, "Vatan yahut Darülfünun (1918-1923)", *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirme -III* (Ed.) Ayşe Çatalcalı Ceylan ve Gözde Sunal, Ankara 2021. 61-104.
- PLUTARCH, Plutarch's Lives, trans. Aubrey Stewart and George Long, London, George Bell&Sons, (1894).
- SELVİ, Haluk, Büyük Millet Meclis'inde Celâleddin Arif Bey (1875-1930), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1994.
- SEVİÇ, Ahmet, "Lozan'ın Bir Öncüsü": Ahmet Selahattin Bey, *Cumhuriyet*, 28 Ekim 2020, web adresi: <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/olaylar-ve-gorusler/lozanin-bir-uncusu-ahmet-selahattin-bey-vecdi-sevig-1786554>.
- SÜME, Mehmet, Mütareke Döneminde Manda ve Himaye Karşısı Bir Aydın: Ahmet Selahattin Bey'in Hayatı ve Fikirleri (1878-1920), *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1 (2), 170-180.
- ŞAHİNGÖZ, Mehmet, İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1986.
- ŞAPOLYO, Enver Behnan, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, İstanbul 1963.
- ŞERİFOĞLU, Ömer Faruk, "Ahmed Salahaddin Bey", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1999, s. 159.
- TANER, Haldun, Ölürse Ten Ölür, Canlar Ölesi Değil, 5. basım, Ankara 2012.
- TUNAYA, Tarık Zafer, "Meray'ın Son Dersi" *Medeniyetin Bekleme Odasında* içinde, İstanbul, 1989, s. 124-125.

- TUNÇ, Salih, “Mütareke Dönemi Aydınlarından Müderris Ahmet Selahattin Bey’in İstiklâlci Fikirleri”, *Askerî Tarih Bülteni*, 26 (50), (2001), 113-136.
- ÖZEL, Sabahattin ve Işıl Çakan Hacıbrahimoglu, Osmanlı’dan Milli Mücadele’ye Seçilmiş Mülakatlar, İstanbul 2010.
- ÜLKER, Barış, Hukukçu Ahmet Selahattin Bey’in Gizli Vasiyetnamesi: Lozan Barış Antlaşması, Hukuki Haber, 23 Temmuz 2020, <https://www.hukukihaber.net/hukukcu-ahmet-selahattin-bey-in-gizli-vasiyetnamesi-lozan-baris-antlasmasi-makale,8115.html>